

ЮРИДИЧНА СОЦІОЛОГІЯ І ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Постановка проблеми. Підвищення рівня теоретичних розробок і практики правореалізаційної діяльності тісно пов'язане з використанням найновіших досягнень науки. У системі наукових знань, які сприяють удосконаленню правотворчої та правозастосовчої діяльності, важливе місце належить юридичній психології. Якщо оцінити тільки те, чим ми вже зобов'язані цій науці, то лише на одній цій підставі вона заслуговує особливої уваги. Однак, як це не парадоксально, юридична психологія тільки згадується в списках наук, які межують з юридичною соціологією. Висловлювання науковців з приводу їх взаємозв'язку мають в основному констатуючий характер, без спеціального звернення до їх підвалин. Доводиться визнати, що проблема співвідношення юридичної соціології з юридичною психологією залишається значною мірою поза увагою дослідників, відкритою. Спробуємо розглянути дану проблему в методологічному аспекті.

Мета статті. Основна мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх досягнень правової науки провести зіставлення інституціональних теоретико-методологічних характеристик юридичної соціології із наукою юридичної психології, розкрити спільність і відмінність їх призначення та ролі у пізнанні права.

Виклад основного матеріалу дослідження. У чому ж специфіка юридичної психології? Що вона вивчає? Що є її предметом і яка його природа? Всі ці запитання, цілком резонно зазначає А.Р.Ратінов, не абстрактно академічні, а є вирішальними передусім з практичної точки зору [16, с.108]. Від їх розв'язання залежать як межі компетенції юридичної психології, перспективи дослідної діяльності, придатність наукових рекомендацій з підвищення ефективності правового регулювання, так і весь подальший процес викладення власної позиції з проблеми взаємодії юридичної соціології з юридичною психологією.

Питання про специфіку юридичної психології як науки в даний час у деяких відношеннях залишається дискусійним [8, с.69-90; 12, с.8-16; 18, с.5]. Це не могло не викликати необхідності підкреслити її належність саме до правознавства. Юридична психологія зародилася в надрах правової науки і практики як результат широкого

впровадження психологічного методу (тестування, анкетування, бесіда і т.ін.) в юриспруденцію. "Материнською" для неї є загальна теорія права, на рівні і під егідою якої вона розроблялася. В рамках теорії права юридична психологія тривалий час розвивалась як один із наукових напрямів дослідження, який акцентував увагу на психологічних аспектах права.

Ідеї представників психологічного напрямку, зокрема Л.Й.Петражицького, М.С.Тімашева, Ж.Гурвича, багато в чому сприяли формуванню проблематики юридичної соціології. Так, фундатор психологічної школи права Л.Й.Петражицький, підкреслюючи основну роль підсвідомо-емоційної сфери психіки в поведінці людей, у формуванні правових норм, вважав, що науки про право і державу повинні базуватися на аналізі психічних явищ [14; 7, с. 160-173]. Водночас він у своїх лекціях, прочитаних у Польщі, на основі психологічного поняття права розвивав концепцію юридичної соціології – намагався розглянути вплив соціального життя на право і, навпаки, права на суспільне буття [15, с. 275-286; 21]. Це дало деяким дослідникам підставу стверджувати про "крок Л.Й.Петражицького та його школи від психологічної до соціологічної теорії права" [3, с. 222-223; 20, с. 113-114]. Крім того, не можна не помітити і те, що основні положення його теорії: правовий плюралізм (кожна громадська група має своє власне право, яке вона створює без держави); "аксіоми інтуїтивного права" як критерій оцінки позитивного права; применшення ролі "офіційного права" – це, по суті справи, те коло ідей, яке висунуте засновниками юридичної соціології – теоретиками руху "вільного права" (Є.Ерліх, Г.Канторович, Ф.Жені, Е.Фуке, Ф.Гек, Г.Зінцгеймер, Е.Ламбер та ін.), насамперед представниками його психологічно-го крила.

Теорія Л.Й.Петражицького істотно вплинула на розвиток правової думки в багатьох державах світу, особливо в США та скандинавських країнах. Ми ще повернемося до цього питання; тут же достатньо вказати на те, що її ідеї стали поштовхом для виникнення правового реалізму, якому разом зі значними перебільшеннями усе ж таки вдалося виявити низку істотних і постійно

діючих у структурі правовідносин чинників психологічного плану.

Юридична психологія, концептуальною основою якої, на думку А.А.Козловського, є психологічна теорія права Л.Й.Петражицького, ставить за мету вивчення психологічних аспектів правових явищ і процесів, виявлення фундаментальних психологічних констант правового пізнання і функціонування права та розробку на цій основі теорії їх структурно-функціональної дії [7, с.160,172].

Своєрідність предмета юридичної психології зумовлюється не тим, що вона вивчає якісь виняткові правові феномени, якісно відмінні від тих, якими займається загальна теорія права та інші загальнотеоретичні правові науки. Об'єктом юридичної психології, як і будь-якої іншої юридичної науки, є право. Інша справа, що юридична психологія розглядає право під своїм, характерним тільки для неї кутом зору, аналізує його як особливий психолого-правовий феномен, на відміну від юридичної соціології, яка вивчає право як особливе соціально-правове явище. Інакше кажучи, якщо юридична соціологія відбиває структуру і динаміку загальної теорії права в соціолого-юридичному аспекті, то юридична психологія, відповідно – в психолого-юридичному аспекті. Специфіка предмета юридичної психології, отже, полягає в куті зору, оригінальності бачення права, в дослідженні психологічних аспектів сутності та явища права, які мають винятково важливе значення для розуміння природи останнього, правотворчої та правореалізаційної практики [18, с.16, 18]. Методологічна ж особливість юридичної психології в тому, що центр ваги в пізнанні права переноситься на особу як суб'єкт діяльності [1, с.9]. Але і юридична соціологія повинна бачити за суб'єктами права конкретних особистостей, які мають певний психологічний статус [9, с.75]. Орієнтація на реальних людей з їх складною свідомістю є засновком ефективності правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності, досліджень у сфері юриспруденції.

Свідомість людини, передусім її воля, є безпосереднім об'єктом впливу законодавства і всієї правової системи суспільства [5, с.10-20]. Результативність цього впливу визначає ефективність права загалом, міру його регулятивності та характер правопорядку в цілому. Якщо ж норми права, закони не зачіпають свідомості людини, залишають її байдужою, тоді самі вони втрачають усякий сенс, оскільки регулятивність

становить основне призначення правових норм. Право значно детермінується психологією людини, своєрідністю сприйняття нею правових ідей та особливостями конкретних механізмів їх реалізації [13, с.116-135]. Якщо право не враховує цього моменту, воно неодмінно починає втрачати і власну специфіку. Не випадково Б.Д.Лисков і Т.М.Курбатова наголошують: "Категорія права психологічна в своїй основі" [12, с.11].

Маючи предметом свого вивчення закономірності мікросоціогенезу правових норм, соціодинаміки їх функціонування та безпосередні наслідки соціальної дії, юридична соціологія не може вирішувати свої завдання без урахування досягнень юридичної психології, без знання психолого-юридичної сутності фундаментальних категорій права, психічних особливостей різних суб'єктів правовідносин, особистісного потенціалу права. Адекватний соціолого-юридичний аналіз проблематики юридичної соціології виявляється або неможливим, або надзвичайно обмеженим без широкого залучення, хоча б і неявного, поряд з її теорією і даними також теорії юридичної психології та її даних. Свідоме ж використання теорії та систематичне застосування даних юридичної психології при розв'язанні проблем предметної сфери юридичної соціології має наслідком якісне збільшення масштабів і адекватності соціолого-юридичного аналізу. "Багато процесів і явищ..., - зауважує Б.Ф.Ломов, - не можуть бути до кінця збагнутими без розкриття ролі в цих процесах і явищах тих чинників, які визначаються як психологічні, без знання "механізмів" індивідуальної та групової поведінки людей, закономірностей формування стереотипів поведінки, без аналізу психологічних якостей і особливостей особи, її здібностей, характеру, міжособистісних відносин і т.д." [11, с.8].

На перший погляд здається, що фактично пропонується зведення соціолого-юридичного аналізу до нібито більш ґрунтового рівня психолого-юридичного аналізу. Однак це зовсім не так. Питання полягає не у зведенні однієї науки до іншої, а у взаємному використанні вироблених ними положень і висновків. Ми розглядаємо юридичну соціологію та юридичну психологію як рівноправні та рівнопорядкові загальнотеоретичні юридичні науки, які мають досить різні центри аналітичного фокусування. Одні й ті ж об'єкти досліджуються з позицій різних концептуальних підходів. Звичайно, соціолого-юридичний підхід, концентруючи увагу на практиці функціонування норм законів і підзаконних актів і

на відносинах, які ними регулюються, дає можливість побачити не тільки юридичні правила у взаємодії з тими фрагментами суспільного життя, які, зазнаючи на собі їх безпосереднього впливу, самі справляють на них формуючий вплив, але також і деякі соціально-психологічні сторони права та його реалізації [8, с.17-21].

Юридичній соціології доводиться стикатися з питаннями юридичної психології насамперед при розробці проблеми правосвідомості. Остання, як відомо, пронизує всю проблематику предметної сфери юридичної соціології – групи проблем правогенезису та соціальної дії права; є і безпосереднім засновком правотворчої діяльності держави, і суб'єктивною базою реалізації правових норм; відображає суспільні відносини, які не тільки врегульовані нормами права, але також і відносини, які потребують правової регламентації. Дослідження правосвідомості необхідні для поглиблення уявлень про закономірності, які визначають і соціальну зумовленість, і ефективність правових норм. І лише за умови використання досягнень юридичної психології можна успішно здійснити спроби розкриття рівнів, шляхів і результатів формування правової свідомості суспільства, ступеня розвитку правової культури населення, ефективності юридичної нормотворчості та правозастосування.

Правосвідомість займає особливе місце в механізмі соціальної дії права. Проте вона не є якоюсь окремою складовою частиною, самостійним елементом даного механізму, а пронизує весь цей механізм, відбиває його, впливає на нього в цілому. Центальною ж ланкою в механізмі соціальної дії права є сама людина, особистість. Про це не слід забувати, як і про те, що знання механізму впливу на мотиви поведінки людей, тобто психологічного механізму дії права, є умовою розуміння механізму реалізації закону на індивідуальному рівні [10, с.202-209]. Реальне існування правових норм проявляється в наявності актів поведінки. Встановити сутність такої поведінки – означає виявити характеристики щонайменше двох змінних: а) зміст, сенс і значення норм права; б) зміст інтересів, мотивів, мети і настанов осіб, чия поведінка пов'язана з реальним функціонуванням права. Із взаємодії останніх можна вивести (спробувати передбачити) суть і напрями відповідних актів соціальної дії [19, с.52-55]. Крім того, юридична соціологія в рамках групи проблем правогенезису, розглядаючи зв'язки права з іншими соціальними явищами (економікою, культурою, політикою, мо-

раллю, освітою і т.ін.) з точки зору їх впливу на виникнення правових норм, досліджує також і психологічні аспекти цього процесу – фактори потреб, інтересів, мотивів, волі, ціннісної орієнтації [17, с.73]. Отже, все це переконує нас у тому, що психологічний компонент становить одну з найістотніших рис, властивостей, ознак, атрибутів самої субстанції права, що механізм і ефективність функціонування права значною мірою визначається його психологічними чинниками, виявлення і вивчення яких, на думку А.А.Козловського, ставить собі за мету юридична психологія [7, с.158, 160, 173]. Саме тому для повноцінного аналізу предметної проблематики юридичної соціології, для створення більш усеосяжної пояснювальної схеми процесів генезису та соціальної дії права як динамічного соціально-юридичного феномену і потрібна допомога юридичної психології, їх конструктивна взаємодія, яка призведе до взаємозбагачення обох наук.

Юридична психологія не тільки може, але й повинна сприяти більш повному дослідженню правогенетичних і правореалізаційних процесів, надавати істотну допомогу юридичній соціології в подальшому розвитку, передаючи їй інформацію про психологічні, соціально-психологічні характеристики правових явищ і процесів, які входять до предмета дослідження і однієї, і іншої науки, тобто фактично стимулювати її "психологізацію" [8, с.29]. Проте між юридичною психологією та юридичною соціологією існують не лише прямі, а й зворотні зв'язки. Це означає, що не тільки юридична психологія впливає своїми знаннями на розвиток юридичної соціології, а й навпаки. Останній проявляється, зокрема, в тому, що в процесі з'ясування "діагнозу" динаміки психологічного боку правових явищ юридична психологія широко використовує поряд із власним матеріалом також положення і висновки, зроблені спеціалістами у сфері юридичної соціології. Це стосується, наприклад, питань динамічного, генетичного підходу, проблем впливу на право всієї системи матеріальних і духовних чинників, механізму взаємодії права з іншими соціальними регуляторами, престижу права, умов і меж ефективності норм права тощо. Крім цього, названі науки використовують досягнення одна одної при вдосконаленні своїх поняттєвих апаратів, розширенні прийомів і методів пізнання. Однак взаємодія юридичної соціології з юридичною психологією має певні межі – вони не можуть розчинятися одна в одній. Тому не можна погодитись із твердженням про те, що

між юридичною соціологією та юридичною психологією немає ніякої різниці [2, с.196-202], або про те, що остання, будучи, з одного боку, правовою наукою, з іншого – постає як галузь власне психології [6, с.235].

Тепер нам необхідно повернутися до раніше порушеного в даному дослідженні питання – до правового реалізму, зокрема до глибоко насиченого “психологізмом” американського реалізму як крайнього прояву соціолого-юридичного праворозуміння. В чому сутність американського правового реалізму? Які його специфічні риси? На ці запитання відповідають самі реалісти. Можна послатися, наприклад, на К.Ллевелліна, який найбільш повно в своїх міркуваннях розкриває його суть: “Перш ніж з’явилися норми, існували факти; спочатку було не Слово, а Справа. За рішеннями стоять судді; судді суть люди, яких норми і рішення прямо чи побічно стосуються” [22, с.1222]. Він же перелічує і характерні ознаки американського реалізму: трактування права як продукту судової діяльності, якому властива мінливість; погляд на право як на засіб досягнення соціальних цілей, а не як на мету в собі; концепція суспільства, яке змінюється швидше ніж право, отже, норми права повинні постійно переглядатися на предмет відповідності новим потребам суспільства; тимчасове відокремлення проблеми суцього від проблеми належного для цілей наукового дослідження; недовіра до традиційних норм права і понять, оскільки вони претендують на те, щоб описати, що в дійсності роблять судді; трактування норми як узагальненого передбачення майбутніх дій суду; недовірливість до теорії, згідно якої традиційні нормоутворення становлять сильнодіючий чинник у створенні судових рішень; переконаність у необхідності групування судових справ і правових приписів за більш вузькими ознаками, ніж це робила практика в минулому; вивчення розвитку галузей права з точки зору їх ефективності; необхідність безперервної, добре спланованої роботи з проблем права за всіма переліченими лініями [22, с.1233-1238].

Із наведеного вище зрозуміло, що в науковому плані американський реалізм, безумовно, вливається в русло соціолого-юридичного праворозуміння [4, с.58]. Разом з тим, в американському правовому реалізмі значне положення займає психологічний елемент. Особлива значущість надається індивідуальним, психологічним характеристикам людей, які беруть участь у судовому розгляді. В практичному ж плані – осно-

вна увага приділяється судовій діяльності. Суддя наділяється не лише свободою тлумачення, але й правотворчими повноваженнями в дусі вчення С.Ерліха. В цілому можна стверджувати, що в американському реалізмі особливо наочно проявляється вплив юридичної психології, зокрема концепції Л.Й.Петражицького в частині його досліджень процесу мотивації [3, с.225], на розвиток соціолого-юридичної теорії.

Юридична психологія за специфікою досліджуваних проблем нерозривно пов’язана з державно-правовою практикою. Найбільш очевидна її корисність для законодавчої роботи. Адже вона покликана розробляти психологічні засади нормативно-правової регуляції суспільних відносин, в яких значну роль відіграє так званий людський фактор, без оцінки якого неможливо об’єктивно розробити і прийняти той чи інший нормативний акт, який зачіпає права та інтереси громадян [18, с.6]. В “симбіозі” з юридичною соціологією здатна виявляти такі сфери відносин реального життя, в яких правове регулювання або неможливе (думки, почуття і т.ін.), або недоцільне з огляду на наявність інших більш гнучких форм контролю і регуляції (сім’я, школа, трудовий колектив, громадські організації і т.ін.); досліджувати діяльність найрізноманітніших груп тиску (політичних партій і рухів, окремих соціальних груп), що систематично впливають на законодавчу і виконавчу владу. Все це надає законодавцю додаткові можливості. На жаль, до цього часу усвідомлення законодавцем нагальної необхідності використання конструктивного потенціалу юридичної соціології та юридичної психології в правотворчому процесі не привело ще до реальних повноцінних кроків у цьому напрямку. В кращому випадку законодавці “педалюють” лише соціолого-юридичний момент правотворчості, залишаючи в тіні психолого-юридичний. Але очевиднішим стає те, що будь-який законодавець повинен співпрацювати і з юридичною соціологією, і з юридичною психологією, оперувати комплексним підходом у своїй діяльності. Тільки тоді законодавство стане справді атрактивним (принадним), дійовим. Варто пам’ятати, що регулятивна ефективність права тим вища, чим менший елемент довільності, безпідставності, чим більше правотворчість адаптована до соціального середовища, чим повніше врахована поведінка людей, їх потреби та можливості.

Висновки. Узагальнюючи все сказане, констагуємо складність, багатогранність і перс-

пективність зв'язків між юридичною соціологією та юридичною психологією. Процес їх взаємодії об'єктивний і неминучий. Завдяки йому концептуально розширюються знання як в юридичній соціології, так і в юридичній психології, поряд з їх саморозвитком. Рівень розроблення ряду проблем в юридичній психології, зокрема питання волі і правосвідомості, у великій мірі визначає ефективність практичних рекомендацій юридичної соціології. З іншого боку, сама юридична психологія, ставши на шлях співробітництва з юридичною соціологією, набагато розширює діапазон своїх наукових досліджень. За нашим переконанням, юридична соціологія і юридична психологія в змозі дати багатий матеріал, використання якого дозволить опанувати непростий і, по правді, найтонший правовий феномен, збагатити творчий потенціал усього правознавства. Вони відкривають, безсумнівно, ширші горизонти в пізнанні права.

Список літератури

1. Васильев В.Л. Юридическая психология. – 3-е изд. – СПб.: Издательство «Питер», 2000.
2. Вермеш М. Основные проблемы криминологии. – М.: Прогресс, 1978.
3. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России. – М.: МГУ, 1978.
4. Иваненко О.Ф. Правовая идеология американской буржуазии. Краткий критический очерк. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1966.
5. Керимов Д.А. Психология и право // Государство и право. – 1992. - № 12.
6. Кобец Н.Г. Психология права // Теоретическая и прикладная социальная психология. – М.: Мысль, 1988.
7. Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999.
8. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – Киев: Выща школа, 1990.
9. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права. – М.: Юристъ, 1995.
10. Лапаева В.В. Социология права. – М.: НОРМА, 2000.
11. Ломов Б.Ф. Теория, эксперимент и практика в психологии // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. - № 1.
12. Лысков Б.Д., Курбатова Т.Н. Основы юридической психологии: Учебное пособие. – Ленинград: Ленинградский университет, 1986.
13. Новик Ю.И. Психологические аспекты процесса правоприменения // Проблемы социалистического государства и права. – Минск, 1989.
14. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб.: Лань, 2000.
15. Подгурецкий А. Очерк социологии права. – М.: Прогресс, 1974.
16. Ратинов А.Р. Методологические вопросы юридической психологии // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. - № 4.
17. Сергеевич С.Л. О социологии права // Вестник Ленинградского университета. – Серия 6. История КПСС, науч. коммунизм, философия, право. – Л., 1988. – Вып. 1.
18. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / За заг. ред. Я.Ю.Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 1999.
19. Яковлев А.М. Предмет социально-правового исследования // Советское государство и право. – 1970. - № 8.
20. Baum K.V. Leon Petrazycki und Seine Schüler. – Berlin, 1967.
21. Lande P. Studia z filozofie prawo. – Warszawa, 1959.
22. Liewellyn K. Some Realism About Realism. Responding o Dean Pound // 44 Harvard Law Review. – 1931.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2003 р.

S.V. Savchuk

LEGAL SOCIOLOGY AND LEGAL PSYCHOLOGY

Summary

In the article, with the purpose of specification of subject specificity of legal sociology, her parity with legal psychology is found out. The especial attention is concentrated on differentiation of their subjects.